

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE *-DIR* EKİNİN “VE” BAĞLACI İŞ- LEVİNDE KULLANILIŞI

DOÇ. DR. AYŞE İLKER

Eski Türkçede asıl fiil olarak kullanılan *tur-* fiili, tarihî süreç içinde, geniş zaman çekimli *turur-* biçiminin kalıplaşmasıyla çok farklı anlam ve işlevlerle karşımıza çıkmaktadır. Asıl fiil olarak görülen *tur-*, bir taraftan yardımcı fiil biçimine girerken bir taraftan da adların bildirme ifadelerinde çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Biz bu yazıda, *tur-* fiilinin bir yardımcı fiil olarak zaman kuruluşlarına katılışını ve adlarda bildirme anlamında kullanılışını kısaca göz önüne serdikten sonra Türkmen Türkçesinde özel bir kullanımı olan *-dir* ekli bir yapı üzerinde durmak istiyoruz: *ad+ (-dir) + ad*

Gabain, ETG’de “Yardımcı Fiiller” başlığı altında “*ar-*, *bol-*, ve yer yer *tur-* (daha bu zamandan) yardımcı fiil olarak iş görürler” der ve *tur-*’un Eski Türkçe döneminde yardımcı fiil olarak kullanılışını “seyrek” kelimesiyle niteleyerek şu örneği verir: *näçükin tur-ur munitag* “niçin böyledir” (ETG 87-88).

Korkmaz, yardımcı fiilleri iki bölüme ayırmanın mümkün olduğunu, bunlardan bir kısmının bir isim ile birleşerek onu fiilleştiren *ol-*, *i-< er-* ve *tur-* gibi gerçek yardımcı fiiller, diğerlerinin ise aslında bir esas fiil olduğu hâlde, yavaş yavaş bu özelliğini kaybedip, esas fiile bazı anlam incelikleri katmak suretiyle yardımcı fiil hâline gelmiş bulunan fiiller olduğunu belirtir (TDÜA 607).

-tur fiili bir yardımcı fiil olarak Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine ; Çağatay Türkçesinden bugünkü Orta Asya Türk Lehçelerine kadar uzanan tarihî süreçte pek çok zaman biçiminin oluşmasını sağlamıştır. Eckmann, ÇEK’de, “Bağlayıcı gerundium ve aşağıdaki fiiller ile teşkil edilen birleşik fiiller” alt başlığı altında “*tur-* ‘durmak’ hareketin sürekliliğini belirtmek için: *uruş tertibiga meşgul bolup turdılar* “savaşa hazırlanmakla meşgul olup durdular”(114) örneğini verir. Yine ÇEK’de zaman çekimlerinde şu başlıkları kullanır ve bunları örnekler:- *muş partisibinden yapılan kipler-öğrenilen geçmiş zaman, teklik 3. şahıs bolmuşdurtur, çokluk 3. şahıs bolmuşdurlar/turlar*(130) –*gan partisibinden yapılan kipler-geçmiş zaman, teklik 1. şahıs kılğandurturur, çokluk 3. şahısta kılğandurlar, kılğanlar dur* (132) –*a gerindiumundan yapılan kipler, şimdiki zaman, tapadur men, tapadur sen. tapadur* (136) –*p gerundiumundan yapılan kipler, geçmiş zaman, kılıptur men, kılıptur sen, kılıptur/ durur/turur* (138). Eckmann’ın verdiği bu örnekler, Orta Asya Türk lehçelerinde bugün ya-

şamaktadır. Türkmen Türkçesinde de özellikle "-p dır" yapısı geçmiş zaman işleviyle işlek olarak kullanılmaktadır. Gülsevin de EAE'de, şimdiki zaman için *başlaya turur* (96), *gelecek zamanın dur'lu hali için eydiserdür* (104), *duyulan~ farkına varılan geçmiş zaman için de -(y)up dur(ur)* ekini örnekler ve son örnekte, önceden olmuş bitmiş bir fiilin söyleyen tarafından yeni görülüp fark edildiğini ifade eder(80). Çarıyarov ise GTDİZ'de "*Nämälim öten zamanın -an/ -en formasındaki işliklere -dır/ -dir kem işliginin goşulup ulanılışı*" (Bilinmeyen geçmiş zamanın -an/-en şekilli fiillerine -dır/-dir fiilinin eklenmesi) başlığı altında *gürrüň berendir*(konuşmuş), *özünü alıp gaydandırlar* (kendisini götürmüşler) örneklerini verir ve "*Öten zamanın -an/-en formasındaki işliklere köp taraplı modal övüşginlerini bermekde -dır/ -dir (<turur) kem işligi has ulanilyar*" (geçmiş zamanın -an/-en biçimindeki fiillere çok yönlü kullanım sağlamak için -dır/-dir fiili çok eklenir) der(269).

-tur fiilinin bir yardımcı fiil olarak zaman çekimlerine katılışını ve özellikle 3. teklik ve çokluk şahıs çekimlerinde işlek olarak kullanılmasını örnekledikten sonra, isim cümlelerinde ve isimlerde bildirme anlamıyla kullanılmasına değinmek gerekir. Eckmann, *er-* ve *dur-* yardımcı fiilleri, isim cümlelerinde ve yardımcı cümlelerde bağlayıcı vazifesi görürler, diyerek bu eklerin işlevini belirtir (ÇEK142). Bugün hem batı grubu lehçelerinde hem de doğu grubunda adlarda bildirme *-dır/ dir*, *-dur/ -dür* ve *-tır/ -tir*, *-tur/ -tür* ekleriyle yapılmaktadır: Bu ağaçtır, ol mekdepdir, çetin bir işdir, gibi.

Türkmen Türkçesinde isimlerde bildirme eki olarak kullanılan *-dır*'ın, bu genel kullanılışı yanında bir de özel bir işlevle kullanıldığı görülmektedir: Ve bağlacı işlevinde. Ekin bu işlevle kullanıldığı cümleleri aşağıda örnekliyoruz:

Çaga-çugalar-a eyyäm üçden-dörtten tüydülen yorganın aşagina sümül-şip, hışı-da-vışı pışırdaşıp, ertekidir matal aydışyardılar(VY 18).

Çoluk çocuk, erkenden üçer dörder eskimiş yorganın altına sokulup, fısır fısır fısıldaşarak birbirlerine masal ve bilmece anlatıyorlardı.

Ol dövürlerde, çöl obalarının köpüsünde radiodur elektrik çıraları yokdı (VY 33).

O devirlerde kır köylerinin çoğunda radyo ve elektrik lambaları yoktu.

Şol vagtlarda, oba adamları gicäniň bir vagtına çenli televizoriň önünde oturup, kinodur kontsert görmeseler de ruhı taydan gatı bay, gövni belent yaşardılar (VY 33).

O zamanlarda köy halkı gecenin geç vaktine kadar televizyon karşısına oturup, sinema ve konser seyretmeseler de ruhî yönden çok zengin, gönlü yüce ya-

şarlardı.

Kimin bizin daş-töveregimizi gurşap duran dünýäniň gelip çykyşy, gurluşy, onun döremegine sebäp bolan keramatly, adatdan daşary güýçli şahslaryň, äpet-äpet guşlardyr dürli candarlarıň yer yüzünde devran sürüşleri hakda gyzıklı, özüne çekici roýatları bileşi gelmeyändir öydyäňiz? (AU 1)

Etrafımızı kuşatan dünyanın doğuşu, kuruluşu, onun yaratılmasına sebep olan kerametli, alışılmadık güçlü şahısların, çeşit çeşit kuşlar ve türlü hayvanların yeryüzündeki yaşayışları hakkındaki ilginç ve çekici rivayetlerini kim bilmek istemez dersiniz?

Mahtumguly käsedir tünçäni torba salıp oturşına, Mätiniň günä yanan gödeksi yüzüne gıdaklap seretdi(İÖ 4).

Mahtumkulu, fincanı ve çaydanlığı torbaya koyarken, Metin'in güneşten yanmış alımsız yüzüne kaygıyla baktı.

Türkmen Türkçesiyle verilen bu cümlelerdeki *ad+(-dır) + ad* kuruluşundaki kalıpları şu şekilde ortaya alabiliriz:

<i>Erteki+dir</i>	<i>+ matal</i>	(masal ve bilmece)
<i>Radio+dir</i>	<i>+ elektrik çıraları</i>	(radyo ve elektrik lâmbaları)
<i>Kino+dir</i>	<i>+ kontsert</i>	(sinema ve konser)
<i>Guşlar+dir</i>	<i>+ candarlar</i>	(kuşlar ve canlılar)
<i>Käse+dir</i>	<i>+ tünçä</i>	(fincan ve çaydanlık)

Türkmen Türkçesiyle yazılmış herhangi bir edebî eseri okurken yukarıda göstermiş olduğum örneklere benzeyen pek çok yapıyla karşılaşmak mümkündür. Burada asıl üzerinde durulması gereken, *-dır* ekinin adlarla birlikte kullanılırken bu işlevi nasıl kazanmış olduğudur. Türkmen Türkçesi metinlerini inceledikçe karşımıza çıkan bu örnekleri toplamış ve üzerinde uzun zaman düşünmüştüm. Ancak, bugün Türkmen edebî dilinde işlek olarak kullanılan bu yapının tarihî bir kaynağı olmalıydı. Arayışımın cevabı, Eckmann'ın ÇEK 144'üneydi. Bilgin, burada "Edatlar" bahsinde, tahmin ifadesi için kullanılan erken veya erken edatını örneklerken şu cümleyi vermektedir: *désem hüsn ehlini körmeng, ki zalimdürler ü katil, köngül aytur: körey, şayed ki mundak érmes éркиnler "güzellere bakmayın, çünkü onlar zalim ve katildirler, desem, gönül söyler belki böyle değıldirler"* cümledeki *zalimdürler ü katil* yapısı, Eckmann tarafından *zalim ve katildirler* biçiminde aktarılmıştır. Görüldüğü üzere tarihî metinlerimizde sık sık karşımıza çıkan Farsça "u" bağlacı, Çağatay edebî dilinden geli-

şerek bir hüviyet kazanan Türkmen Türkçesinde, bütün anlam yükünü “-dır” üzerine bırakarak erimiştir. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz, eğer -dır eki, birinci adda değil de ikinci ad üzerinde “ u “ bağlacıyla bağlanmış olsaydı bugünkü şekil ortaya çıkmayabilirdi .

-dır ekinin “u” bağlacının erimesiyle “ve” anlamını kazanabilmiş olması doğrudan -dır ekinin yeriyle ilgilidir. Burada aynı zamanda -dır ekinin de bildirme işlevini kaybetmiş olduğunu söylemek gerekir.

Kısaltmalar

TTŞ	Tarihî Türk Şiveleri
OYZD	Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi
GTDİZ	Günorta-Günbatır Türki Dillerde İşlik Zamanları
ÇEK	Çağatayca El Kitabı
HKÇTÜA	Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar
ETG	Eski Türkçenin Grameri
TD	Türkmen Dili
EAE	Eski Anadolu Türkçesinde Ekler
TDÜA	Türk Dili Üzerine Araştırmalar
İÖ	İrfan Özer, Magtımğulı Romanının Çevriyazısı (Basılmamış Bitirme Tezi)
AU	Ayçin Uğraş, Romangulı Mustakov’dan Çevriyazı (Basılmamış Bitirme Tezi)
PY	Pınar Yavuz, Türkmen Hikâyeciliğinin 12 Örneği Üzerinde Dil ve Üslûp İncelemesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)
VY	Veli Yurtbekler, Türkmen Hikâyeciliğinin 10 Örneği Üzerinde Dil ve Üslûp İncelemesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)

Kaynaklar

- Akalın, Mehmet (1998), *Tarihî Türk Şiveleri*, Ankara: TKAE yayınları.
 Alyılmaz, Cengiz (1994), *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum: Atatürk

- Üniversitesi yayınları.
- Biray, Himmet (1998), *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim*, Ankara: TTK yayınları.
- Çarıyarov, B. (1969), *Günorta-Günbatır Türki Dillerde İşlik Zamanları*, Aşgabat.
- Eckmann, Janos (1088), *Çağatayca El Kitabı*, Çeviren: Günay Karaağaç, İstanbul.
- Eckmann, Janos (1996), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, Ankara: TDK yayınları.
- Gabain, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Çeviren: Mehmet Akalın, Ankara: TDK yayınları.
- Garayev, N. - Gurbanov, A. A. -Muradov, A. -Kürreyev, N. (1991), *Türkmen Dili*, Aşgabat: Magarif.
- Gülsevin, Gürer (1997), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*, Ankara: TDK yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (1995), "Türkiye Türkçesinde İktidar ve İmkân Gösteren Yardımcı Fiiller ve Gelişmeleri", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, 1. Cilt, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- Özer, İrfan (2001), *Magtımghulı Romanının Çevriyazısı*, Manisa: CBÜ Fen Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü: Basılmamış Bitirme Tezi.
- Uğraş, Ayçin (1999), *Romangulı Mustakov'dan Çevriyazı*, Manisa: CBÜ Fen Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü: Basılmamış Bitirme Tezi.
- Yavuz, Pınar (2000), *Türkmen Hikâyeciliğinin 12 Örneği Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi*, Manisa: CBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yurtbekler, Veli (2000), *Türkmen Hikâyeciliğinin 10 Örneği Üzerinde Dil ve Üslup İncelemesi*, Manisa: CBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü: Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.